

VII
МУЗЕЙНИЦТВО
В УКРАЇНІ:
ІСТОРІЯ ТА ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ

УДК 069.041 (477.75)

Грина Стельмах (м. Сімферополь)

КРИМСЬКІ МУЗЕЇ ПРИРОДНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХІ ст.)

Природа Криму, одного з найбагатших і оригінальніших у природному відношенні регіонів України, знайшла своє гідне відображення в експозиціях провідних профільних музеїв на громадських засадах, а також в розділах більшості краєзнавчих осередків півострова. Провідні музеї Криму природно-історичного профілю були створені при академічних науково-дослідних інститутах та станціях, вищих та середніх навчальних закладах і природничих заповідниках.

Ключові слова: природа Криму, природничі музеї.

Крим займає 4,4 % площі України і є одночасно одним з найбільш оригінальних і багатих у природному відношенні регіонів країни, визнаним природним музеєм. На півострові зібрано в мініатюрі не тільки багато характерних ландшафтів Землі, але й єдині у своєму роді географічні, геологічні, гідрологічні, ботанічні, зоологічні та інші природні пам'ятки¹. Значну роль у популяризації пам'яток природи відведено музеям.

Профільну групу природничо-наукових музеїв, зібрання яких документують процеси, що відбуваються в природі, взаємодію природи й суспільства, а також розвиток природничо-наукових дисциплін, було визначено досить точно ще у 80-ті роки ХХ ст. Музеї природничого профілю вивчають і експонують різноманітні природничі матеріали — геологічні, петрографічні, мінералогічні, ботанічні, палеонтологічні, зоологічні та інші². Відповідно, до природничо-наукових відносяться антропологічні, біологічні, ботанічні, геологічні, зоологічні, мінералогічні, палеонтологічні, ґрунтові й інші музеї, ботанічні сади й зоопарки, а також музеї природи й відділи природи краєзнавчих музеїв³. Слід зауважити, що специфіка краєзнавчих музеїв полягає в тому, що вони мають широкий діапазон експозицій, поєднують риси музеїв історичного й природничо-наукового профілів⁴. Час не вніс особливих коректив у визначення й зміст природничо-історичних музеїв, вони, як і раніше, збирають, зберігають, вивчають та експонують різноманітні природничі матеріали й розповідають про найновітніші досягнення природничих наук⁵.

Переважно такі музеї тісно пов'язані й створюються при академічних науково-до-

слідних інститутах та станціях, вищих навчальних закладах, геологорозвідувальних експедиціях, їхня діяльність має як наукову, так і навчальну мету. У зв'язку з таким походженням в основному музеї мають вузьку спеціалізацію: одні з них відображають флору краю, другі — його фауну, треті — корисні копалини. І навпаки, часто науково-дослідні цілі музею можуть значно розширити географічні рамки експозиції.

Своєрідним природничим музеєм є Севастопольський акваріум Інституту біології південних морів — один зі старіших природничих музеїв не тільки нашої країни, а й світу. Будь-якої пори року тут можна побачити 40 видів чорноморських тварин та екзотичну тропічну фауну: акул, скатів, крабів, губок, молюсків⁶. Історія музею тісно пов'язана із Севастопольською біологічною станцією, створеною в 1871 році з ініціативи відомого мандрівника й етнографа М. М. Міклухо-Маклая. Акваріум засновано при біостанції у 1897 році. У роки Великої Вітчизняної війни музей сильно постраждав і був знову відкритий тільки у 1951 році. Експозиція акваріума складається з чотирьох залів, у яких демонструється близько 150 видів безхребетних, риб і плазуючих. У 8 пристінних акваріумах і центральному басейні обсягом 150 т демонструються мешканці Чорного моря — султанка, або барабуля, кефалі — лобань, сингиль, гостроніс, середземноморський морський минь, камбала, скорпена, луфар, чорноморська акула-катран, скати — морський кіт і морська лисиця. Особливий інтерес у відвідувачів викликають найбільш древні мешканці Чорного моря — понтичні релікти — осетрові, бичок-кругляк й оселедець-чорноспин-

ка. В 1999 році було відновлено найстаріший зал музею, де знаходяться акваріуми з рибами прісних водойм Африки, Південної Америки, а також тераріуми й акватераріуми з амфібіями й рептиліями. Підводний світ тропіків включає колекцію морських коралових риб — мурен, крилаток, спиноргів, помацентрових риб і безхребетних — креветок, актиній, морських їжаків і зірок. Після тривалої підготовки в 2003 році було відкрито нову експозицію — живий кораловий риф, сформований 15 видами коралів. Незмінною популярністю у відвідувачів користуються екзотичні мешканці — морські черепахи, крокодили, ігуани. Крім живих мешканців, у експозиції представлено колекції коралів, губок, черепашок моллюсків, ракоподібних, морських їжаків і зірок⁷.

Цікаву колекцію зібрано в Музеї морської фауни і флори Південного науково-дослідного інституту ПівденНІРО. Музей створено при Південному науково-дослідному інституті рибного господарства та океанографії у м. Керч у 1959 році. Сьогодні у фондах музею налічується близько 2 тис. експонатів, зібраних у різних куточках Світового океану. Розділена на систематичні групи, колекція відображає морську флору й фауну в усьому її різноманітті — водорості, губки, корали, моллюски, ракоподібні, голкошкірі, риби, рептилії, морські птахи, ссавці. У музеї представлено колекцію щелеп акул, а також опудала акули-лисиці й колючої акули-катрана, що живе у Чорному морі⁸.

Історія Наукового музею Никитського ботанічного саду тісно пов'язана із Національним науковим центром Української Академії аграрних наук. Музей було засновано в 1892 році при Ботанічному саді, закладеному 1812 року неподалік м. Ялта. Сучасна експозиція привертає увагу відвідувачів до рідких та зникаючих видів рослин, пропонує ознайомитись з оригінальними муляжами плодів власної колекції, цікавими гербарними зразками.

Відповідно до поставлених навчальних завдань далеко за межі Криму вийшла експозиція Зоологічного музею Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського у м. Сімферополь. Експонати збирали співробітники кафедри в численних наукових експедиціях у різні райони планети, у тому числі в найбільш важкодоступні акваторії Арктики та Антарктики. Музей було створено на базі кафедри зоології у 1965 році. Сьогодні експо-

зиція займає два зали — відділи безхребетних і хребетних тварин. Особливий інтерес представляють 8 високомистецьких озвучених діорам: “Арктика”, “Антарктика”, “Командори”, “Пінгвіни”, “Африка”, “Тропічний острів”, “Морське дно”, “Кримський природний заповідник”. Всього у музеї зібрано понад 3700 експонатів. Серед них — тихоокеанський морж, арктичні й антарктичні тюлені, командорські морські котики, південні морські леви, калан, ладозька, каспійська і байкальська нерпи, леви, леопард, зебра, макака, дикобраз. Широко представлено мешканців кримського лісу: благородного оленя, козулю, вепра, борсука тощо. Багата колекція морських і прісноводних риб: акули, скати, тропічні риби коралових рифів. Експозиція музею постійно поповнюється й удосконалюється, за останні роки встановлено 4 акваріуми, оформлено біогрупи “Кораловий риф”, “Лисиці”, “Єнотоподібний собака і великий бугай”, “Бобер біля водойми”⁹. Зібрана колекція й науково-просвітня діяльність Зоологічного музею були високо оцінені на Першому Всеукраїнському конкурсі на кращий суспільний музей, що проходив у вересні 2009 року. У номінації “Краща просвітницька діяльність” Зоологічний музей ТНУ зайняв третє призове місце¹⁰.

Також учасником Першого Всеукраїнського конкурсу на кращий суспільний музей став Міжшкільний краєзнавчий музей ім. Є. Н. Овена, створений у м. Севастополь у 1968 році. У його фондах зберігається понад 20 тисяч експонатів. Розділ експозиції “Нежива природа” знайомить відвідувачів з тектонікою, рельєфом, геологічною будовою й корисними копалинами Кримського півострова. У вітринах представлено рідкісні мінерали — халцедони, агати, сердоліки, яшми, гагати, цеоліти з погаслих вулканів — Кара-Дагу й мису Фіолент, а також мінерали, вперше знайдені на півострові — керченіт, босфорит, алуштит, геракліт. Поруч з ними розміщено найбільш типові гірські породи. Великий інтерес представляють палеонтологічні знахідки: окам'янілі черепашки амонітів, белемнітів, наугітусів, гігантських устриць тощо. Гордістю музею є фрагмент черепа чотирирогї антилопи, зуби мамонта й мастодонта. Окремий розділ присвячено поверхневим і підземним водам Севастопольського району, мешканцям річок і водойм. Діорама “Карстова печера” наочно показує зовнішній вигляд і

натічне оздоблення типової карстової порожнини гірського Криму. Розділ експозиції “Чорне море” знайомить відвідувачів з природними умовами унікального куточка Світового океану¹¹.

Шкільний Музей природної історії в м. Керч було відкрито у січні 1988 року. В основу лягла особиста колекція родини Беспоместних, що включила в себе експонати по мінералогії, палеонтології й археології. У розділі “Мінерали” представлено аметисти, гірський кришталь, гранати, халцедони, агати, кварци, кальцити, пірити, малахіти, берили, астрофіліти, аквамарини, обсидіани й керченіти. Найбільш повно розкрито теми “Світ морів та океанів”, “У світі каменю” і “Корисні копалини Криму”. З мешканцями підводного світу можна познайомитися в акваріумах, де утримуються 50 видів риб, червоновухі американські черепахи і європейські тритони. Музей природи також було відкрито в школах м. Євпаторія й села Ярке Джанкойського району.

Сучасна мережа заповідних територій Криму налічує понад 160 об’єктів, що займають близько 5 % площі півострова. Серед особливо охоронюваних територій — 6 природних заповідників (Кримський, Ялтинський, Мис Мартьян, Карадазький, Казантипський, Опукський — третина наявних у країні), 35 ландшафтних, гідрологічних, ботанічних, орнітологічних заказників, 74 пам’ятки природи, 38 парків-пам’яток садово-паркового мистецтва і 9 заповідних урочищ¹². Різноманітні природні матеріали заповідних територій, діяльність, спрямовану на їх збереження та охорону, також відображено в музейних експозиціях.

Музей природи Кримського природного заповідника було створено в 1926 році. Незважаючи на значні руйнування в роки Великої Вітчизняної війни музей було відновлено. Сучасна експозиція існує з 1976 року. Її розміщено у двох залах і вона охоплює 39 розділів, що розповідають про природу, рослинний і тваринний світ першого і найбільшого за площею кримського заповідника. 11 діорам ілюструють різноманітні ландшафти заповідника: “Буковий ліс”, “Дубовий ліс”, “Сосновий ліс”, “Нікітська яйла”, “Лебедачі острови”, “Кримське передгір’я 20–30 млн. років тому”. Представлена в експозиції тема “Рослинний світ” показує рослинні співтовариства й найбільш характерні рослини, що зустріча-

ються в цих зонах. Окремий розділ присвячено філіалу Кримського природного заповідника — Лебедачим островам. Це найбільше місце гніздування й зимівлі морських і водно-болотних птахів, що зустрічаються в прибережній зоні Каркінітської затоки. У всій розмаїтості представлено тваринний світ заповідника. В 1981 році при музеї відкрився дендрозоопарк, де відвідувачі можуть побачити найбільш типових представників тварин і птахів гірничо-лісового Криму в їхньому природному середовищі перебування¹³.

В 2004 році у приміщенні лабораторного корпусу Карадазького природного заповідника НАНУ відкрилася оновлена експозиція Музею природи Карадагу. Окремий розділ присвячено історії Карадазької наукової станції й Карадазького природного заповідника. Унікальними геологічними зразками представлено геологію й мінералогію Карадазької вулканічної групи. Велика частина експозиції розповідає про ландшафтні комплекси заповідника і його мешканців. Біогрупа — “Тетерев’ятник, що нападає на фазана”, опудала лебедя, чорного грифа, чаплі, коровайки, численних горобиних, пеганки та інших качиних, є зразком токсидермічного мистецтва¹⁴.

Створюються природничо-наукові музеї на основі приватних колекцій. В основу музейної експозиції приватного Музею шедеврів природи нашої планети та її стародавностей, що відкрився у 2001 році у с. Партеніт, лягла колекція, яку протягом багатьох років збирав О. Г. Куліш. Колекції з палеонтології, мінералогії, археології й декоративно-прикладного мистецтва налічують понад 4500 експонатів. На початку експозиції відвідувачі знайомляться з колекцією мінералів з різних родовищ земної кулі: чорний опал з Австралії, аметистова жеода з Бразилії, кварци, турмаліни, хризопрази, сердоліки. Окремим комплексом представлено кримські мінерали, переважно агати і яшми. У наступному розділі представлено розмаїтість форм і квітів тропічного підводного світу — корали, морські зірки й опудала риб. Великий інтерес представляють колекції морських молюсків і комах. Особливою визначною пам’яткою музею є галерея мініатюрних природних картин “Восьме чудо світу”. Це картини на зрізах агатів та яшм, які треба розглядати під лупою.

Природа рідного краю є органічною складовою кожного краєзнавчого музею. Суспіль-

ні музеї незалежно від профілю мають краєзнавчий характер¹⁵. Так, наприклад, Лебедачим островам, їхньому пернатому населенню присвячено основну частину експозиції Славненського краєзнавчого музею в Роздольненському районі. Степи, серед яких розташоване село Славне, безпосередньо підступають до моря, а біля узбережжя розкидано так звані Лебедачі острови. Це невеличкі острівці, які облюбували для своїх гніздувань і зупинок під час перельотів поряд з безліччю інших птахів лебеді. У 1949 році острови було оголошено заповідними. Особливо вражає в експозиції діорама Лебедачих островів. Також у музеї висвітлено дуже важливу для посушливого Північно-Західного Криму тему “Води краю”¹⁶.

Краєзнавчі музеї Криму посідають друге місце за чисельністю. Цікаві експозиції на базі органічно укомплектованих колекцій, що постійно поповнюються, створені в музеях при органах місцевого самоврядування: Історико-краєзнавчому музеї м. Армянська, Історико-краєзнавчому музеї Нижньогірського району, Історико-краєзнавчому музеї Советського району, Історико-краєзнавчому музеї Білогірського району, Джанкойському районному історико-краєзнавчому музеї, Красногвардійському районному краєзнавчому музеї, Красноперекопському районному історико-краєзнавчому музеї. Музеї ведуть активну роботу по вивченню й популяризації природи та історії рідного краю¹⁷.

В експозиції Історико-краєзнавчого музею м. Армянська поряд з 270-річною історією представлено природу краю: діорама “Берег біля Сиваша”, колекція мінералів і корисних копалин, гербарні зразки й опудала тварин. У рамках науково-просвітньої діяльності музею проводяться екскурсії на теми “Тваринний світ Перекопського валу”, “Рослини Армянська”. На Першому Всеукраїнському конкурсі на кращий суспільний музей в 2009 році в номінації “Історія рідного краю” музей посів друге призове місце¹⁸.

Окремий розділ експозиції Історико-краєзнавчого музею Советського району присвячено природі Присивашся, розмаїтості рослинного й тваринного світу. Зразки ґрунтів, опудала різних тварин, документи та фотографії, панорама узбережжя Сиваша наглядно демонструють природну привабливість краю, куди з’їжджаються мисливці та риболови з усього Криму¹⁹.

Постійно поповнюється природнича експозиція Красногвардійського районного краєзнавчого музею: цікава колекція метеликів, 15 опудал птахів та тварин²⁰. Двома великомасштабними картами починається експозиція Історико-краєзнавчого музею Білогірського району, одна з них — географічна, друга — з позначенням всіх пам’яток археології, історії й культури. Окремий розділ присвячено природним умовам району.

Понад 20 шкільних музеїв мають краєзнавчу спрямованість, та, на жаль, їх діяльність зосереджено в основному в історичному напрямку.

Багатий і різноманітний матеріал про природні багатства Кримського півострова зібрано у фондах державних краєзнавчих музеїв. Наприклад, Тарханкутський півострів є одним з найцікавіших природно-ландшафтних об’єктів Криму, у межах якого розташовано території, що потребують особливого відношення з боку людини. Це північно-східна окраїна озера Донузлав (ландшафтний заказник місцевого значення — 800 га), Атлеш (заповідне урочище — 10 га), ділянка цілинного степу на захід від сіла Красносільське (ботанічний заказник місцевого значення — 100 га), Джангульське зсувне узбережжя (заповідний ландшафтний заказник місцевого значення — 100 га), балка Великий Кастель (заповідне урочище — 20 га). На Тарханкуті в межах Джангуля й Великого Кастанеля збереглися майже в незмінному вигляді фрагменти справжніх і петрофітних степів²¹. Про своєрідність природи півострова розповідає частина експозиції Історико-археологічного заповідника “Калос Лімен”, створена на базі Чорноморського історико-краєзнавчого музею, що ввійшов до складу заповідника на правах відділу у 2001 році²².

Історія Центрального музею Тавриди сягає корінням Музею старожитностей Таврійської вченої архівної комісії і природничо-історичного музею Таврійського земства. “У музеї широко представлено природу Криму, його флору, фауну й геологію; тут є будь-які представники птахів, звірів, гадів, копалин, комах і рослин”²³. У сучасній експозиції представлено історію розвитку Кримського півострова в різні геологічні періоди. У великій кількості представлено скам’янілості вимерлих організмів. Представлено типові й унікальні для півострова мінерали й гірські породи; фотографії цікавих форм рельєфу і результатів деяких геодинамічних процесів (грязьовий вулканізм

тощо). Окремий зал присвячено територіям і об'єктам Кримського півострова, які перебувають під особливою охороною²⁴.

В одному з найстаріших музеїв світу, заснованому як Музей старожитностей у 1811 році — Феодосійському краєзнавчому музеї, в 1996 році відкрито зал “Природа Південно-Східного Криму”, що знайомить відвідувачів з географічним положенням, геологією, палеонтологією, флорою й фауною, кліматичними особливостями регіону. Яскраві діорами в напівкруглих арках дають уявлення про розмаїтість ландшафтів. Підлогу в залі природи з картою півострова виконано у техніці розпису кольорових цементів з використанням феодосійських красильних глин.

Музей історії грязелікування м. Саки, створений на базі історико-краєзнавчого музею, знайомить відвідувачів з історією грязелікування й особливостями головної лікувальної бази курорту — Сакського озера, його грязей і ропи, мінеральної термальної води. Викликає інтерес колекція зразків флори і фауни степо-

вого Криму і Чорного моря, представлена в розділі, присвяченому природі північно-західного Криму.

Природничу історію степової частини Північно-Західного Криму та узбережжя Каламитської затоки яскраво й насичено представлено в експозиції Євпаторійського краєзнавчого музею. У зібрання відділу природи увійшли колекція чорноморських моллюсків, опудала морських риб та птахів північно-західного регіону²⁵.

Один з найбагатших і найоригінальніших у природному відношенні регіонів України знайшов гідне відображення в експозиціях музеїв Криму. Експозиції 9-ти музеїв при установах та організаціях і одного приватного музею присвячено вивченню й експонуванню різноманітних природних матеріалів, сучасній мережі заповідних територій Криму. Відділи природи суспільних і державних краєзнавчих музеїв ведуть активну діяльність, спрямовану на вивчення й збереження природи рідного краю.

Джерела та література

- 1 Ена В. Г., Ена Ал. В., Ена Ан. В. Заповедные ландшафты Тавриды. — Симферополь: Бизнес-Информ, 2004. — С. 1.
- 2 Мезенцева Г. Г. Музеезнавство (На материалах музеев Украинской РСР). — Київ: Вища школа, 1980. — С. 57.
- 3 Пищулин Ю. П. Музейные термины: научная разработка проблемы лабораторией музееведения Центрального музея революции СССР / Ю. П. Пищулин, П. Я. Букшпан, М. Б. Гнедовский, Л. Н. Годунова // Терминологические проблемы музееведения: сб. науч. тр. / Центральный музей революции СССР — М., 1986. — С. 53.
- 4 Мезенцева Г. Г. Вказана праця. — С. 48.
- 5 Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеезнавство: Навч. посіб. — К.: Знання, 2008. — С. 59.
- 6 Там само. — С. 60.
- 7 Музеи Крыма: Справочник-путеводитель / Авт.-сост. А. В. Зубарев, С. Н. Пушкарев, Е. Б. Вишневская, В. П. Пересунько — Симферополь: ОАО СГТ, 2009. — С. 162.
- 8 Там само. — С. 110.
- 9 Зоологический музей: Фотобуклет / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. — Симферополь, 2009. — 6 с.
- 10 Перший Всеукраїнський конкурс на кращий громадський музей. Програма конкурсу / Нац. спілка краєзнавців України. — К., 2009. — С. 23.
- 11 Музеи Крыма: Справочник-путеводитель... — С. 166.
- 12 Ена В. Г., Ена Ал. В., Ена Ан. В. Вказана праця. — С. 422.
- 13 Музеи Крыма: Справочник-путеводитель... — С. 19.
- 14 Там само. — С. 249.
- 15 Маньковська Р. В. Громадські музеї в історичній трансформації // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції “Актуальні питання історії науки і техніки” (м. Очаків, 17–19 жовтня 2009 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. — К., 2009. — С. 305.
- 16 Буланый И. Т., Явтушенко И. Г. Музей на общественных началах. — М.: Профиздат, 1985. — С. 121.
- 17 Стельмах И. Ф. Негосударственные музеи Крыма: проблемы изучения и популяризации // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції “Актуальні питання історії науки і техніки” (м. Очаків, 17–19 жовтня 2009 р.) / Центр пам'яткознавства

- НАН України і УТОПІК. — К., 2009. — С. 310.
- 18 Перший Всеукраїнський конкурс на кращий громадський музей... — С.7.
- 19 Советский районный историко-краеведческий музей: Краткий путеводитель / Авт.-сост. Л. Стороженко. — [б. м.]: [б. и.], 2007. — С.11.
- 20 Інформація об участі Красногвардійського районного краєведчого музею в Республіканському конкурсі громадських музеїв на кращу організацію роботи по краєведінню / Авт.-сост. А. Н. Волик // Поточний архів відділу музеєзнавства Центрального музею Тавриди.
- 21 *Савчук И. А.* О состоянии заповедных урочищ Тарханкутского полуострова // Калос Лимен — Ак-Мечеть — Черноморское — 2400 лет: 1 Межд. науч.-практ. конф.: сб. науч. тр. / Ист.-археол. заповедник “Калос Лимен”. — Черноморское, 2008. — С.135.
- 22 *Юдина Е. Д.* Черноморский историко-краеведческий музей: вчера — сегодня — завтра // Калос Лимен — Ак-Мечеть — Черноморское — 2400 лет: 1 Межд. научно-практ. конф.: сб. науч. тр. / Ист.-археол. заповедник “Калос Лимен”. — Черноморское, 2008. — С.147.
- 23 *Москвич Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму. — 14 изд. — Одесса, 1905. — С.33.
- 24 Центральный Музей Тавриды. Экспозиция. — <http://www.tavrida.museum.craimea.ua>. — (проверено 09.04.10).
- 25 Евпаторийский краеведческий музей: Буклет. — Евпатория, 2008. — С. 4.

Ирина Стельмах

**Естественно-историческая тематика крымских музеев
(конец XIX — начало XXI ст.)**

Природа Крымского полуострова, одного из наиболее богатых и оригинальных в естественно-историческом отношении регионов Украины, нашла достойное отражение в экспозициях профильных общественных музеев и разделах природы большинства краеведческих центров. Ведущие музеи Крыма естественно-исторического профиля были созданы при академических научно-исследовательских институтах и станциях, высших и средних учебных заведениях, природных заповедниках полуострова.

Ключевые слова: природа Крыма, естественно-исторические музеи.

Irina Stelmakh

**Natural history theme of Crimea museums
(end XIX — beginning XXI)**

The nature of Crimea peninsula which of most rich and original in natural history, attitude to region of Ukraine and takes its reflection in exposition of 10 profile museums and sections the nature of the most local lore museums.

Key words: Natural history, Crimea, profile museums.

